

Az 1989. november 26-ai négyigenes népszavazás 1989-ből és a mából nézve

A sodró történetű 1989-es év egyik jelentős – némi túlzással, sorsfordító – közjogi, politikai eseménye volt a négyigenes népszavazás. A magyar közjogtörténet első országos népszavazásának közvetlen kiváltó oka látszólag az államfő választásának módja volt, amely tisztán politikai-hatalmi kérdéssé nőtte ki magát a gyorsuló időben.

Az 1989. október 23-án kikiáltott köztársaságnak – 1990. augusztus 3-ig – nem volt választott elnöke, helyét az ideiglenes köztársasági elnök töltötte be. Az államfő megválasztásának közvetett módja kemény hatalmi, politikai harcban született meg. Az egymást váltakozva követő közvetlen, vagy közvetett megoldások főbb közjogi, politikai állomásai a népszavazásig a következők:

Az Országgyűlés 1989. március 8–9-i ülésén megvitatott és elfogadott alkotmánykonceptió a hatalommegosztás elve szerint, tehát nem protokolláris módon képzelte el az intézményt a kormányzati rendszerben. A Németh-kormány javaslata a közepesen erős elnöki hatalom megteremtését célozta. Ha az elnök az államszervezetten belül erős, vagy közepesen erős, akkor őt az állampolgárok közvetlenül válasszák meg – folytatódott a javaslat.¹ Az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) eredeti álláspontja az volt, hogy az új parlamenti választások után összeülő országgyűlés feladata lesz az intézmény megteremtése és a köztársasági elnök megválasztása is, ezért nem bocsátkozott tárgyalásokba a benyújtott alkotmánytervezetről. Az EKA nem tartotta elfogadhatónak a Németh-kormány által előterjesztett tervezetben felvázolt köztársaságielnöki-intézményt, különösen annak közvetlen választási módját.²

Ahogy fokozatosan haladt előre a tartalmában lényegileg új „kerekasztalos-alkotmányozás”, úgy változott az EKA álláspontja is. A jég 1989. augusztus 30-án tört meg a kerekasztal középszintű politikai bizottságában, amikor Antall József, az EKA szóvivője, az intézményre nézve nagy fontosságú beszédében bejelentette, hogy javasolják a köztársaságielnöki-intézmény bevetését a módosított alkotmányba. A köztársaságielnöki-intézménynek koncepciójában az 1946. évi I. törvénycikknek kell megfelelnie, ezáltal a magyar közjogi hagyományok szerinti miniszteriális kormányzás jön létre (vö. 1848. III. tc.) A bejelentésnek még három további eleme volt: az államfő a hadsereg főparancsnoka, az országgyűlés általi megválasztására a parlamenti választásokat követően kerülhet csak sor, addig jogkörét korlátozott jogokkal a parlament elnöke gyakorolja.

Az intézmény alkotmányjogi felállításában létrejött konszenzust követően a *mikor* és a *hogyan* lett a tárgyalások fő problémája. Itt már bevallottan nem közjogi, hanem hatalmi kérdéssről – Antall József szerint „lényegében egy záradékkérdésről” – volt szó: „Javasoljuk a másik két tisztelt tárgyalópartnernek, hogy ezt a kérdést tekintse politikai kérdésnek, és a politikai fő kérdésekkel együtt a tárgyalások befejező szakaszában való eldöntését fogadja el.”³

A háromoldalú politikai egyeztető tárgyalások 1989. június 13-a és szeptember 18-a közötti szakaszának lezárásáról született megállapodás 2. pontja kimondja: „a politikai stabilitás érdekében kívánatos a köztársasági elnök ez évi megválasztása.” A megállapodást a közjog nyelvére átültető alkotmányrevízió (1989. évi XXXI. törvény 40. §) két variációt szabályozott. Fő szabályként elfogadta a köztársasági elnök közvetett, parlament általi választását. A különleges helyzetre való tekintettel ugyanakkor kimondta, hogy ha a köztársasági elnöki tisztség betöltésére az új országgyűlés megválasztása előtt kerül sor, akkor a köztársasági elnököt a választópolgárok az általános és egyenlő választójog alapján, közvetlen és titkos szavazással négy évre választják meg. A köztársasági elnök közvetlen választásának részletes szabályairól az 1989. évi XXXV. törvény rendelkezett, amely november 1-jén lépett hatályba.

Közismert, hogy a hivatkozott megállapodásról két aláírás (SZDSZ, FIDESZ) hiányzott, éppen az államfő választására vonatkozó kompromisszum miatt. Az alá nem írók két további párttal (FKgP, MSZDP) kiegészülve országos népszavazást kezdeményeztek „az ellenőrizetlen elnöki hatalom”, a hatalomátmentés ellen, és azt összekapcsolták további három, lényegében már eldőlt, a régi rend elleni kérdéssel (a Munkásórség feloszlatása, az MSZMP vagyoni elszámoltatása, az MSZMP munkahelyi hatalma).

Az országgyűlés – október 31-i – ülésén az állampolgári kezdeményezésre megfogalmazott négy kérdésben a népszavazást november 26-ra, a köztársasági elnök közvetlen választásáról (és a köztársaság címeréről) szóló népszavazást pedig 1990. január 7-re tűzte ki.⁴

1989-ben is voltak (és ma is vannak) alkotmányjogi kétségeim az aláírások hitelesítését az elrendelő országgyűlési határozat tartalmát és a szavazás eredményének megállapítását illetően egyaránt.

Korabeli kétségeimet a népszavazás elrendeléséről (25/1989. (XI.10.) OGY határozat) és annak eredményéről (41/1989. (XII.27.) OGY határozat) politikai publicisztikában írtam le. Szeretnék szembenézni velük eredeti szövegükben. A kérdések megítéléséhez a két országgyűlési határozat, mint kordokumentum közlése is mellőzhetetlen.

A népszavazás elrendelése

25/1989. (XI. 10.) OGY határozat népszavazás elrendeléséről a köztársasági elnökválasztás időpontja, a munkahelyi pártszervezetek, az MSZMP vagyona elszámolása és a Munkásórség feloszlatása kérdésében

1.

Az Országgyűlés a népszavazásról és a népi kezdeményezésről szóló 1989. évi XVII. törvény 10. §-ának (1) bekezdése alapján – állampolgári kezdeményezésre – népszavazást megtartását rendeli el az alábbi kérdésekben:

1. Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?

2. Kivonuljanak-e a pártszervek a munkahelyekről?

3. Elszámoljon-e az MSZMP a tulajdonában vagy kezelésében lévő vagyonról?

4. Feloszlássák-e a Munkásőrséget?

II.

A népszavazás időpontja 1989. november 26-a, vasárnap.

III.

A népszavazással kapcsolatos eljárás határidői, határnapjai:

1. a fővárosi, megyei választási bizottság és a szavazatszámoló bizottságok tagjainak megválasztása 1989. november 8-ig,
2. a szavazóköri kialakítása, a választók nyilvántartásának elkészítése, kifüggesztése, az erről szóló értesítés kiküldése a népszavazást elrendelő országgyűlési határozattal együtt, hirdetmény közzététele 1989. november 10-ig,
3. a választók nyilvántartásával kapcsolatos kifogás bejelentése a kifüggesztés napjától 1989. november 17-ig.

Melléklet a 25/1989. (XI. 10.) OGY határozathoz

SZAVAZÓLAP MINTA

1. Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?

(Amennyiben Ön igennel szavaz, azt támogatja, hogy a köztársaság elnökét ne a lakosság, hanem majd az Országgyűlés válassza meg, ha nemmel szavaz, akkor azt támogatja, hogy a köztársaság első elnökét közvetlenül a lakosság válassza meg.)

igen _ nem _

2. Kivonuljanak-e a pártszervek a munkahelyekről?

(E kérdésben az Országgyűlés a pártokról szóló törvény elfogadásával úgy döntött, hogy a munkahelyeken ne működjenek pártok. Igen szavazatával az Országgyűlés döntését megerősíti, nem szavazatával a pártok munkahelyi működését támogatja.)

igen _ nem _

3. Elszámoljon-e az MSZMP a tulajdonában vagy kezelésében lévő vagyonról?

(Az Országgyűlés októberi ülészakán a társadalmi szervezetek és az MSZMP vagyonáról szóló tájékoztatót elfogadta. Igen szavazatával megerősíti az elszámoltatást, nem szavazatával elutasítja az elszámoltatást.)

igen _ nem _

4. Feloszlássák-e a Munkásőrséget?

(Az Országgyűlés a Munkásőrséget októberben jogutód nélkül feloszlatta, a törvény végrehajtása megkezdődött. Igen szavazatával megerősíti az Országgyűlés döntését, nem szavazatával a Munkásőrség visszaállítása mellett foglal állást.)

igen _ nem _

INDOKOLÁS

A népszavazásról és népi kezdeményezésről szóló törvény 10. §-ának (1) bekezdése szerint, ha legalább 100 000 állampolgár népszavazást kezdeményez, azt az Országgyűlés köteles elrendelni. Népszavazásra azokat a kérdéseket kell feltenni, amire a kezdeményezés irányul.

A Szabad Demokraták Szövetsége az általa szervezett, országos népszavazás kiírását célzó akciója eredményeként az Országgyűlés elnökének több mint 200 000 aláírást nyújtottak be. Az Országos Választási Elnökség az aláírások hitelesítését elvégezve meg-

állapította, hogy a 204 152 aláírásból 114 470 minden vitán felül állóan megfelel a törvényi követelményeknek. A népszavazást ennek alapján az Országgyűlésnek kell elrendelnie.

Az aláírások hitelesítése előtt, az októberi ülésén az Országgyűlés törvényt alkotva jogutód nélkül megszüntette a Munkásörséget, elfogadta a pártok munkahelyi szerveződését megtiltó párttörvényt és a pénzügyminiszternek az MSZMP vagyonára is vonatkozó tájékoztatóját. Az elfogadott párttörvény szerint egyébként valamennyi szervezetnek, amely pártként kíván működni, a bíróságon történő bejegyzéséhez vagyonteltárt kell készítenie.

A népszavazás eredményeként a választópolgárok az Országgyűlés e döntéseit megerősíthetik, de el is vethetik.

A köztársasági elnök intézményével és megválasztásával kapcsolatos kérdéseket az Országgyűlés a háromoldalú politikai egyeztető tárgyalások megállapodásainak megfelelően az Alkotmányban rendezte. E szabályozás a köztársasági elnök megválasztásának jogát az Országgyűlés számára tartja fenn. Lehetőséget nyújt azonban arra is, hogy egy alkalommal a köztársasági elnököt az állampolgárok közvetlenül válasszák meg abban az esetben, ha erre az új Országgyűlés megválasztása előtt kerül sor. Amennyiben a köztársasági elnök választására csak a képviselőválasztások után kerülne sor, az állampolgároknak már nincs módjuk arra, hogy közvetlenül ők válasszanak köztársasági elnököt.

A népszavazás elrendelésével a köztársasági elnökválasztás időpontját a választópolgárok többségének akarata határozza majd meg.

A népszavazás időpontját – a törvényadta kereteken belül – az Országgyűlés saját hatáskörében állapítja meg. Az időpont meghatározásánál az Országgyűlés abból indult ki, hogy a népszavazásra – a szükséges feltételek egyidejű biztosításával – mielőbb kerüljön sor, s így a jogbizonytalanság lehetősége minél kevesebb ideig álljon fenn. A népszavazásra kitűzött kérdések ugyanis az Országgyűlés által már elfogadott és kihirdetett törvények hatályban maradását is érinthetik.

* * *

Kell-e nekünk népszavazás?

„A november 26-ra kiírt népszavazás ma politikai életünk ütközőpontja. 1989. ősze nem hozta el a közjogi stabilitást, helyette pártpolitikai küzdelmeknek alárendelt alkotmányjogi „csúsztatások” nehezítik a békés átmenetet.

Ezekben a csúsztatásokban részesek a magukat függetlennek nevező jogászfórumok, jogászok is. Fura értelmezése a jognak, ha azt politikai szándékoknak kiszolgáltatottan tesszük meg; ha céljainknak kedves a jog, akkor jó, ha nem, akkor rossz. Ez volt a jellemző a az elmúlt évtizedek jogfelfogására is.

A népszavazásban egymásra talált négy ellenzéki párt nyílt levele a jogrend helyreállítására hív fel, az alkotmánybíróságért kiált, mondván; „bármely jogállamban az Alkotmánybíróság megsemmisítette volna e jogsértő döntéseket.” A képzeletbeli jogállamban erre aligha maradhatott volna idő, mert a tényleg független alkotmánybíróság a kezdet kezdetén fellépett volna az ilyen tisztességtelen árukapcsolások ellen, ami a népszavazásra vitt három plusz egy kérdés viszonyát jellemzi.

A jövődő alkotmánybíróóság feladata lesz fellépni az ilyen és ehhez hasonló manipulációk, csúsztatások ellen. Kár, hogy még nem működik ez az intézmény, bár féltő, hogy nálunk ez is a pártharcok fóruma lesz.

Hol történt tehát jogsértés? Én személy szerint az árukapcsolást tekintem annak, meggyőződésem, hogy az Országgyűlés politikai megfontolásokból nem kívánta meg mindegyik kérdés esetében a százezer aláírást.

A népszavazást elrendelő országgyűlési határozatban, ha független alkotmánybíró lennék sem találnék kivetnivalót a hatályos jog szerint. (vö. 1989. évi XVII. törvény 9. §., 10. §., 25. §.) A törvény legfőképpen az Országgyűlést kötelezi arra, hogy őrökjön azon, a népszavazásra feltett kérdések úgy legyenek megfogalmazva, hogy annak alapján valamennyi állampolgár egyértelműen tudjon válaszolni. És még valamit: egyetlen jogállamban sem vonják kétségbe a parlamentek autentikus törvényértelmezési jogát.

A kezdeményezőknak az elrendelt országgyűlési határozattal, a kezdeményezés bírálóinak (nekem is) az árukapcsolással és nem önmagával a népszavazással van bajunk. A köztársasági elnök választásának módja (és nem csak az ideje!) társítva van három már legálisan is eldöntött kérdéssel, olyan kérdésekkel, amelyekben láthatóan társadalmi konszenzus született, amelyekre én is nyilvánosan kimondom a három igent.

Elolvasva a kezdeményezők honfitársainkhoz címzett felhívásait, röpiratait, újra eltöprengtem a csúsztatásokon és ezért ragadtam tollat is. A röpirat ellenőrizhetetlen elnöki hatalom ellen szólít az urnákhoz. Ehhez képest 1989. október 23-án hatályba lépett a Magyar Köztársaság alkotmánya, amely rögzíti a nagyon is ellenőrzött elnöki jogkört. Ez a jogkör-megállapítás olyan jól sikerült, hogy egyik kollégám kifejezését kölcsönvéve ez az elnök európai viszonylatban is „paprikajancsinak” minősíthető. Ez az eredmény éppen a népszavazást kezdeményező politikai erőknek köszönhető, akik kezdettől fogva a politikai félelem és nem az állandóan hangoztatott hatalommegosztási elv szerint gondolkoztak a kerekasztal mellett.

A szabad választások előtt hatalomra kerülő elnök ellenőrizetlen és korlátozhatatlan? A hatályos jogot senki, egyetlen politikai párt és maga a köztársasági elnök sem kérdőjelezheti meg, rúghatja fel. A politikai fantázia világába tartozik azt hinni, hogy a köztársaságielnök-választást követően esetleg a parlament módosítani fogja az elnök javaslatára az elnök jogkörét. Sajnálatos, hogy a politikai erők közül többen még mindig az illegalitás félelem-alapú eszközeivel élnek egy teljesen megváltozott bel- és külpolitikai helyzetben, amikor körülöttünk szétesnek a pártállamok. A kerekasztal „békeszerződése” után robbantgatni a polgárháború veszélyének fenntartását, a történelemből jól ismert mély társadalmi ellentmondások felélesztését jelenti. Gondolok itt például a főváros és a vidék, a népi és urbánus konfliktusokra.

Mondjuk ki nyíltan, az igazi népszavazási kérdés a köztársaságielnök-választás kétféle módja, vagyis az, hogy az elnököt a nép közvetlenül válassza meg, vagy ezt a tisztséget rendeljük alá a választásokat követően a parlamenti párterőviszonyoknak. Az igazi politikai motívum pedig az a félelem, hogy az elnöki szék a „kommunista” jelöltké lesz, csúsztassuk tehát az időt is. Mindegy, ha rámege az ország stabilitása.

Ami az igazi politikai motívumokat illeti, jelentős változások következtek be, a semlegesedő politikai nyilvánosság ma esélyegyenlőséget biztosít minden egyes jelöltnek. Nem várhatók jobb kondíciók jövő tavasszal sem.

A köztársasági elnökkel kapcsolatosan mindenekelőtt azt kell elmondani, hogy teljesen hamis dolog egyoldalú párhuzamot húzni a kormányzati rendszerben elfoglalt helye, jogállása és a megválasztás módja között. A választási mód általában az alkotmányokban sincs automatikusan összhangban az elnöki jogkörrel, ugyanazon elnöki jogkör mellett létezhet közvetlenül vagy a parlament által választott elnök, vagy akár császár és király egyaránt.

A megválasztás módját a politikai stabilitás, a legitimitáció nézőpontjából kellene itt és most Magyarországon megválaszolni és nem az államjogi teóriák szerint. Stabil többpártrendszerben én is a parlament által megválasztott köztársasági elnök híve lennék, amelynek jogköre az európai centrumhoz hasonlít. Ám a mai politikai vákuum-helyzetben, amikor a kormányzati rendszer egyetlen szereplője sem teljesen legitim, amikor közjogi anarchia van, s vágatunk a politikai anarchia felé, amikor minden alkotmányos intézményt pártpolitikaivá akarnak változtatni, elemi érdeke az országnak, hogy legyen legalább egy vitathatatlan legitimitású alkotmányos intézménye.

„Jövendő szabadságunkat veszélyezteti, ha még a mai rendszerben kell elnököt választanunk.” Én nem ebben, hanem a közjogi instabilitásban, a társadalmi anarchiában látom szabadságunk veszélyeit! Valószínű ezt látták be a nemzet józanabb politikai erői is.

A köztársasági elnök intézményét nem szabadna átmeneti korunkban direkt pártpolitikai alkufolyamatoknak kitenni. Még ha pártok jelölnének is az esetleges közvetlen választáson – s bár ez is valóban megosztaná a nemzetet –, a közvetlen néprészvétel mégis megméri a személyeket, erősebb legitimitást ad, mint amilyen a parlamentben várható lenne, s egy ilyen karizmatikus, erős és vitathatatlan (már-már szent és sérthetetlen) legitimitású államvezetőre – bárki legyen az –, történelmi és társadalmi igény van. A köztársasági elnöki székbe ebben az átmenetben nem pártpolitikában gondolkodó személy való, hanem olyan valaki, aki hatályos alkotmányunk szerint kifejezi a nemzet egységét és őrködik az államszervezet demokratikus működése felett.

Az elmondottak és önmagam legjobb lelkiismerete szerint fogok nemmel szavazni a szavazólap első kérdésére. Elvetve a bojkottot az érvek és nem az indulatok szerint szeretnék szavazni, tiszteletben tartva, de vitatva a kezdeményezők politikai akaratát.

Külön fájdalom, hogy így fog debütálni a magyar közjogtörténetben először egy, a szakmai munkámhoz és a szívemhez közelálló alkotmányos intézmény, amelynek törvénybe iktatásáért a magam ereje szerint, 1985 óta, amikor először tették fel a nyilvánosság előtt a kérdést – kell-e nekünk népszavazás? – mindent megcselekedtem. Népszavazás kell, de nem feltétlen ilyen, amely talán jobban megosztja a nemzetet, mintha már személyekre szavaztunk volna.

Kiharcolói nyilván nem látják be, hogy ez nem a békés átmenetet erősítő, hanem azt kioltó, gyöngítő alkotmányjogi aktus. Győzni szeretnének, s ez egy demokráciában természetes. Az eredménynek nyilván kihatásai lesznek a későbbi választásokra. Politikai erőfelmérés lesz ez a javából. Nem lesz könnyű helyzete annak, aki a matematikai adatok elemzésekor vesztesnek kiáltatik ki. Ám bárki szenved itt vereséget, a legnagyobb vesztes az elhúzódó közjogi és ennek következményeként elhúzódó társadalmi stabilitás miatt a magyar társadalom.⁷⁵

A népszavazás elrendelését kommentáló írás a korabeli, éppenhogy megszületett jogállam keretei között értelmezte a vélelmezhető jogsértéseket. Ezeknek – utólag még jobban láthatóan – két fő csomópontja volt:

– az egyik, hogy az elsőszámú valódi tétkérdés („Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?”) nem volt egyértelmű;

– a másik az „árukapcsolás” a négy kérdés együtt szerepeltetése a szavazólapon. Akkori véleményem az volt, hogy mindegyik kérdés esetében külön-külön meg kellett volna kívánni a százezer aláírást. (Megjegyzendő: a leadott 204.152 aláírásból összesen 114.470 bizonyult hitelesnek.)⁶

Úgy tűnik – visszatekintve a korba – hogy az utolsó rendi Országgyűlés az első kérdésben „politikailag” nem engedett és azt próbálta egyértelműsíteni a kérdéshez csatolt magyarázó szöveggel: „Amennyiben Ön igennel szavaz, azt támogatja, hogy a köztársasági elnököket ne a lakosság, hanem majd az Országgyűlés válassza meg, ha nemmel szavaz, akkor azt támogatja, hogy a köztársaság első elnökét közvetlenül a lakosság válassza meg.”⁷ A parlament hasonló módon megmagyarázta a többi kérdést is. Az árukapcsolás ügyében viszont politikai megfontolásokból meghajolt, befogadta a négyigenes kezdeményezést.

A kezdeményezők jogfelfogására ezzel ellentétben jellemző volt, hogy hevesen támadták az egyértelműsítést és bőszen igazolták az árukapcsolást. A sors iróniája az, hogy Alkotmánybíróságért kiáltottak s a szövegben magam is képzeletbeli alkotmánybíróként nyilvánítottam véleményt. Több más népszavazással kapcsolatos AB határozatban közreműködő obsitos alkotmánybíróként történelmietlen lenne azt mondanom, hogyha 1989-ben valóban lett volna alkotmányország a négyigenes népszavazás minden bizonnyal megbukik vagy az egyértelműségi teszten vagy az árukapcsolás miatt. Az AB következetes gyakorlata szerint – ameddig ez a hatásköre megvolt – a népszavazáshoz való jog érvényesülésének garanciája az egyértelműség.

Előadó alkotmánybírája lehettem 2001-ben egy újabb négyigenes népszavazásnak. A 32/2001 (VII.11.) AB-határozat egyhangúan semmisítette meg a zöld lámpát gyűjtő OVB-határozatot. Az indokolás lényegét idézem: „Az aláírásgyűjtő ívnek – az Alkotmánybíróság álláspontja szerint – a szavazólaphoz hasonlóan, a közvetlen politikai részvétel jogának teljesebb érvényesülése érdekében, biztosítania kell a választópolgároknak azt a lehetőséget, hogy minden egyes kérdésben külön-külön élhessenek ajánlási jogukkal.

Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az aláírásgyűjtő íven egymás mellett több kérdés oly módon való szerepeltetése, hogy az ajánlási jogával élni kívánó választópolgár azokra egyenként, külön-külön nem tud egyértelmű választ adni és egyben a kérdések közül választani, az Alkotmány 2. § (2) bekezdése mellett az Alkotmány 2. § (1) bekezdése alapján, a jogbiztonság érdekében megfogalmazott általános eljárási alapelvekkel is ütközik: mindenekelőtt a népszavazás tisztaságának megóvása, a jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás értékei sérülhetnek.”⁸

Történelmietlen a tükör? Az Alkotmány 2. §-a 1989 novemberében is élt.

A népszavazás eredménye

41/1989. (XII. 27.) OGY-határozat a népszavazás eredményéről

Az Országgyűlés a népszavazásról és a népi kezdeményezésről szóló 1989. évi XVII. törvény 24. §-a (3) bekezdésének megfelelően, az Országos Választási Bizottságnak, az Országgyűlés megbízott elnökéhez eljuttatott tájékoztatója alapján a népszavazás eredményét a következők szerint állapítja meg:

I.

Az Országos népszavazás – a szavazásra feltett mind a négy kérdésben – érvényes és eredményes volt.

A szavazáson a 7 824 775 választójogosult állampolgár közül részt vett 4 541 077 (58,03%). A leadott szavazatok alapján a számszerű eredmény kérdésenként a következő:

1. „Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?” kérdésre adott válaszok közül

a) az érvénytelen szavazatok aránya 3,11%

b) az érvényes 4 297 751 szavazatból

- az IGEN szavazatok száma: 2 151 926 (50,07%)

- a NEM szavazatok száma: 2 145 825 (49,93%)

A népszavazásra bocsátott kérdésre az érvényesen szavazók többsége IGEN választ adott. Ennek megfelelően az Országgyűlés a köztársasági elnök választásának kitűzéséről és a választási eljárás egyes kérdéseiről szóló 26/1989. (XI. 10.) Országgyűlési határozatát visszavonja, köztársasági elnök választására az országgyűlési képviselők választásáig nem kerül sor.

2. „Kivonuljanak-e a pártszervek a munkahelyekről?”

a) az érvénytelen szavazatok aránya 2,94%

b) az érvényes 4 310 999 szavazatból

- az IGEN szavazatok száma: 4 101 958 (95,15%)

- a NEM szavazatok száma: 209 041 (4,85%)

A népszavazásra bocsátott kérdésre az érvényesen szavazók többsége IGEN választ adott. Az eredmény megerősítette a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló XXXIII. törvénynek a pártok munkahelyi létrehozására és működésére vonatkozó tilalmát.

3. „Elszámoljon-e az MSZMP a tulajdonában, vagy kezelésében levő vagyonról?”

a) az érvénytelen szavazatok aránya 2,89%

b) az érvényes 4 314 550 szavazatból

- az IGEN szavazatok száma: 4 114 994 (95,37%)

- a NEM szavazatok száma: 199 556 (4,63%)

A népszavazásra bocsátott kérdésre az érvényesen szavazók többsége IGEN választ adott. Az eredmény alapján az Országgyűlés felkéri az Állami Számvevőszéket, hogy 1990. január 31-ig részleteiben vizsgálja meg a Magyar Szocialista Pártnak (mint a Magyar Szocialista Munkáspárt jogutódjának) a bejegyzési kérelmével egyidejűleg a bírósághoz benyújtott vagyonmértékét, és erről az Országgyűlést tájékoztassa.

4. „Feloszlassák-e a Munkásőrségeket?”

a) az érvénytelen szavazatok aránya 3,26%

b) az érvényes 4 285 604 szavazatból

- az IGEN szavazatok száma: 4 068 420 (94,94%)

- a NEM szavazatok száma: 217 184 (5,07%)

A népszavazásra bocsátott kérdésre az érvényesen szavazók többsége IGEN választ adott. Az eredmény megerősíti a Munkásörség megszüntetéséről szóló 1989. évi XXX. törvényt.

II.

Az Országgyűlés jóváhagyólag tudomásul veszi a belügyminiszter beszámolóját az 1989. november 26-ai országos népszavazás megszervezésével és lebonyolításával kapcsolatos állami feladatok végrehajtásáról.

III.

Az Országgyűlés megköszöni a népszavazás során a választási szervezetekben – területi választási bizottságokban és szavazatszámoló bizottságokban – közreműködő társadalmi aktivisták, valamint a választási szakértők munkáját.

Dr. Fodor István s. k.,

az Országgyűlés megbízott elnöke

Rujsz Lászlóné s. k.,

az Országgyűlés jegyzője

Dr. Pesta László s. k.,

az Országgyűlés jegyzője

* * *

Hatezeregszázegy

„Túl vagyunk közjogtörténetünk első országos népszavazásán. A magyar demokrácia jelenlegi irányítószáma: 6101. Törekény politikai egyensúlyt, vagy talán egyensúlytalanságot kifejező végeredmény, amit minden jogállamban gondolkodó politikai erőnek és állampolgárnak tudomásul kell venni és tiszteletben kell tartania.

Távolról sem az eredmény megkérdőjelezésének szándéka vezet, csupán a hiteles eredmény kialakulásának tanulságokkal teli és mélységesen elgondolkoztató folyamatát próbálom megfejteni.

A kezdeményezőket is meglepő győzelem okait sokféleképpen értékelték már az elmúlt napokban. Kézenfekvő magyarázat, hogy sokan a nem-pártiak közül nem mentek el. Pünkösti Árpád szerint: „nyugati harsánysággal, szakértelemmel (és pénzzel: tehát nem adófillérekkel) szervezett kampányuk meglepően sokakat nyert meg a tét nélküli – de nem barátságos – mérkőzésre.” El kell ismerni, a kezdeményezők – akik a demokratikus ellenzéknek évtizedek óta harcosai, Csoóri Sándor nyílt leveléből idézve „a társadalom legszabadabb polgárai” – profi munkát végeztek, ami valószínű nem csak néhány millióba került. Ők tudják milyen valós távlati célból tartották ennyire lényegesnek ezt a népszavazást, miért ért meg ez ennyit. Különösen furcsa ez, mert az egyetlen döntésre felkínált tét-kérdésben visszakoztak a népszavazást követően. Profi főpróba volt ez a valóban tétre menő parlamenti választások előtt. Lehet, hogy ez volt az igazi tét?

A győzelem okai közül kettőt mindenképpen ki kell emelni. Az egyik a kezdettől fogva nemcsak politikailag, morálisan, hanem jogilag is elfogadhatatlan árukapcsolás, amely okos kortesfogásként a szavazás napján láthatóan szállította a voksokat. A három majdnem 100%-os igen a hátán hozta a negyediket és ez várható volt. A jogállamra annyira érzékeny politikai erők gondolkodói politikai szándékaiknak rendelik alá a jogot, végig jellemzője ez a mentalitás nyilatkozataiknak, állásfoglalásaiknak.

A győzelem másik oka a következetes antikommunizmus, amely a rendszerváltás idején nagy társadalmi támogatásra számíthat, „megjátszható” lap. Várhatóan ez a történelemből jól ismert múlt elleni tiltakozó szavazás lesz a jellemzője a parlamenti választásoknak is.

Nem kívánok védőügyvédje lenni egy olyan eszmerendszernek, aminek soha nem voltam híve, ám általában borzadok a téveszméktől, a „máglyára velük” lincshangulattól. Ezt érezték itt sokan nem csak kommunisták – az agitáció során, például akkor, amikor a megfizetett aluljárói rikkancsok „le piszkos kommunistázták” azokat a járókelőket, akik nem vették át a röplapokat. Láttam (láttuk) azokat a plakátokat, amelyen a szöveg a következő: „aki nemmel szavaz, az a kommunistákra szavaz.” Láttam (láttuk) pl. az MSZP vagy MDF plakátjain az új kommunisták feliratokat. És ennek ellenkezőjét a „ZSDSZ” feliratot is. Személyesen is kaptam olyan, természetesen névtelen levelet, amelyben „lemocskoskommunistáztak” a Magyar Nemzetben írt Kell-e nekünk népszavazás c. cikkemért.

A dolog ott kezd valahol elfajulni és a társadalmat megtévesztő téveszmévé változni, amikor tudatosan felszított antikommunizmussal beárnyékolnak, megvádolnak más, józanabb, toleránsabb politikai erőket, személyeket, így lett „vesztes” az egész népi-nemzeti centrum.

Mindez ott válik társadalmilag veszélyessé, hogy újra félnek az emberek és nemcsak azok, akiknek tényleg van félnivalójuk. Fél a vidék az öt leszavazó harsány fővárostól, félhet minden az egypártrendszerben született legalább nagykorú állampolgár a saját múltjától, fél a közhatalom szolgálja az igazolási eljárástól, és nem folytatom. Látni kell, nincs nagy örömmünnp az országban a népszavazás után, bár az is kétségtelen ez volt az első szabad akarattnyilvánítás négy évtized után.

Nagy tanulsága a népszavazásnak: egyetlen eszmerendszer sem törekedhet kizárólagosságra, más eszmék megsemmisítésére. Ha az ilyen nagyjelentőségű közjogi eseményeken nem férnek meg egymással a liberális polgári, a népi nemzeti, a keresztény vagy baloldali értékek, eszmék és az azokat kihordó társadalmi erők, nem lesz egyensúlyos a demokrácia. A kizárólagosság mellett jellemezte a kezdeményezőket az elhivatottság már-már bolsevik típusú magatartása is. Számomra ténykérdés; az egymást felerősítő politikai irányzatok (akár kívül, akár belül) találkoztak a demokrácia és a jogállam mai eredményeiben – így a népszavazásra vitt kérdésekben is – és azokat nem sajátíthatja ki a magának egyetlen szervezet sem.

S még valami, amit nehezen lehet megérteni november 26-ában is; ez a gyorsan változó bel- és külpolitikai helyzethez képest késleltető stratégia, s ez nem csak most jött elő. Valószínű, hogy ez az illegalitás és az üldöztetés félelem-alapú élményéből fakad, amely ma is ellenséget vélt felfedezni minden közhatalmi-bokor mögött. Ezt a késleltető stratégiát vallották be a győztesek azzal, hogy az igazi népszavazási kérdés nem a köztársaságielnök-választás kétféle módja volt, hanem annak ideje, ké-

sőbbre halasztása. Ők is kezdeményezik azt, hogy a köztársasági elnököt a nép maga válassza meg. Ezen cinikus jóindulat láttán egy apróságról nem szabadna megfélelkezni; a népszavazás eredménye az adott kérdésben meghatározza az országgyűlés (a koalíciós összetételű országgyűlés) további munkáját, azt nem változtathatja meg, ugyanabban a kérdésben országos népszavazást nem lehet kitűzni két éven belül. Vagy újra a politikai szándékoknak alárendelten értelmezzük a jogot? És egyáltalán, akkor mire volt jó ez az egész?

Arra biztosan igen, hogy a népszavazáshoz való hozzáállás új társadalmi polarizációt eredményezett. Felvetette a valóságosabb, már nem csak a múlt ellen szerveződő koalíciók lehetőségét. Így például a nép, nemzeti, keresztény értékek mentén is szerveződhet a kormányzati együttműködésre is kész koalíció. A közjogi viszonyok, a kormányzat stabilizálása, a társadalom stabilizálása valamivel fontosabb a múltba nézésnél.”⁹

* * *

A magyar közjogtörténet első országos népszavazása 1989. november 26-án érvényes és eredményes volt. A négyigenes népszavazáson a választópolgárok 58%-a vett részt. A „Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?” kérdésre adott válaszok közül az igen szavazatok száma minimális különbséggel (6101 szavazat) több volt, mint a nem szavazatoké. A népszavazás eredményének ismeretében az országgyűlés visszavonta a köztársasági elnök 1990. január 7-i választásának kitűzéséről szóló határozatát, és megállapította, hogy elnökválasztásra az országgyűlési választásokig nem kerülhet sor.

A népszavazás példátlanul szoros eredményének értékelése akkor és ma is megosztja a közjogtudományt és a történetírást. Megjegyzendő, ilyen szoros eredmény esetében nem kizárt az a jogi megoldás, amely a szavazatok újraszámolását írja elő.

Az eredmény területi megoszlásához tartozik, hogy az igen – nemek harcát Budapest (59,15% igen, 40,85% nem) és Pest megye (52,87% igen, 47,13% nem) döntötte el. Tizenöt megyében az igen győzött.

A népszavazásnak politikai értelemben voltak győztesei és vesztesei, az utóbbiak egyértelműen az igen pártiak, mindenekelőtt az MSZP. A választás győztese az SZDSZ volt. Történelmi tény, hogy a népszavazási kampányt profi választási marketinggel vezénylő SZDSZ, amely 1989 nyarán 3%-os párt volt, az 1990-es választásokon listán pártként 21,4%-ot szerzett és 94 képviselői mandátumával a képviselői mandátumok (a parlament második legnagyobb pártjaként) 23,6%-át nyerte el. Ugyanakkor az SZDSZ-nek is szembe kellett nézni, nem csak a nemek nagy számával, hanem azzal a ténnyel is, hogy 3 millió polgár „otthon maradt”.

A legerősebb ellenzéki párt, az MDF önmaga által választott pozíciója sajátos volt: „se igen, se nem”. Valószínűsíthető, hogy ez a lépés döntötte el a négyigenes népszavazás sorsát. A rengeteg politikai publicisztika közül egy 24 évvel későbbi értékelést idéznék: „A kommunizmussal való végleges szakítás lehetőségét az MDF vezérkara akkor játszotta el, amikor az SZDSZ meghirdette az egyetlen – Pozsgay Imre köztársasági elnökké választását megvétózó – célt szolgáló négyigenes népszavazást. Előre kitervelt alku, vagy a politikusok számára megengedhetetlen tájékoztatatlanság okozta-e? Ezt csak az emlékiratok, magánbeszélgetések időpontját és

tematikáját őrző naplók, levelezések nyilvánosságra kerülését követően válaszolhatják meg majd a történészek. A lényeg: az MDF akkor játszotta el a rokon ideológiájú pártalakulatokkal együtt a kétharmados parlamenti többséget. A politikai véleménynyilvánítás vágyában fürdő szimpatizánsait eltiltotta a szavazástól: se „igen”, se „nem”! Pozsgaytól félt volna Antall? Az akkor még kebelbarát Göncz Árpádnak kívánta volna az elnöki méltóságot ajándékozni? Titok, és feltehetően az marad örökre.”¹⁰

A titok talán majd megfejtethető lesz, ha a még élő szemtanúk is elmondják véleményüket.¹¹

A népszavazás nagyon sok mindenben fordulatot hozott, mindenekelőtt véget vetett a tárgyalásos megoldásoknak, „a békés átmenetnek”. Kezdeményezői szakítottak az általuk is aláírt 1989. június 10-i megállapodással, miszerint a vitás kérdéseket a tárgyalásztalnál kell rendezni: „a felek tartózkodnak minden olyan egyoldalú lépéstől, amely megghiúsítaná a tárgyalások célját.

Büky Barna két nappal a népszavazás előtt elmondott gondolatai ma is tanulságosak: „Most vasárnap – negyven évig tartó diktatúra után – a magyar társadalom minden felnőtt tagjának először nyílik alkalm arra, hogy elmenjen a szavazóhelyiségbe és az elkerített fülszelektől pillanatnyi magányába zárkózva szabadon, felelősségének tudatában döntést hozzon.

Döntést hozzon – de miről? A társadalom negyven esztendeig erre várt és jogosan számított rá, hogy ha egyszer majd elérkezik az első alkalom, akkor az, amiről dönteni kell, horderejében méltó lesz a pillanat nagyszerűségéhez. Bárki, aki belegondolt ebbe az elmúlt évek, évtizedek során, magától értetődően tételezte föl, hogy az első, szabadon választott országgyűlés összetételéről vagy egy demokratikus jogállam alkotmánytervezetéről kell majd dönteni, amikor a nagy pillanat elérkezik.

Nos, valóban elérkezett, de nem úgy, ahogy elképzeltük. Fontos, amiről dönteni kell, de az alkalomhoz, a társadalom szuverén állásfoglalásához aligha méltó.”¹²

A négyigenes népszavazás politikai és közjogi következményei máig hatóak. A következmények közül néhány fontosabbnak gondolt összefüggésre szorítkoznék.

A 89-es népszavazás a rendszerváltozás valódi kérdéseit lesodorta a napirendről és maga az intézmény rendeltetésével ellentétesen vizsgázott, azt direkt hatalmi játékokra használták fel. A népszavazással kapcsolatos későbbi politikai kultúra összefügg az indulási oldallal. A népszavazás elsődleges rendeltetése nem a direkt hatalmi kérdések eldöntése (ez a választások feladata). A népszavazásról szóló törvény (1998. évi III.) preambuluma szerint a népszavazás rendeltetése, hogy az ország sorsát érintő legfontosabb ügyek eldöntésében, illetőleg a képviselői döntések befolyásolásában vagy megváltoztatásában a nép közvetlenül szavazás útján is részt vegyen. A négyigenes népszavazás 1989-et az előrehozott választások évévé tette, jelentősen befolyásolta az első szabad választások eredményét és a koalíció-kötéseket, a későbbi stabil kormányzást.

A véleményem az, hogy ez a népszavazás vágta szét annak a lehetőségét, hogy Magyarországon stabil kormányzás alakuljon ki. Ez a kérdés osztotta meg azt az egészen addig összetartó középpárti politikai bázist, amelyben benne voltak a reformerek, a nemzeti baloldal, az MDF és egy további keresztény-szociális vonulat. Ha a népszavazás nem társul ilyen antikommunista felhanggal, akkor a nemzeti baloldal nem esik ki az országot irányító politikai elitből. Azóta a baloldal, az MSZP

vagy az adminisztráció pártja, vagy a liberálisoké vagy a KISZ-es „ifjú törököké”, és teljesen eltűnt a nemzeti vonulata. Ha nincs ez a népszavazás, meggyőződésem, hogy nincs ez a hullámvasút-kormányzás Magyarországon, mivel nem létezne ez az óriási vándorlás sem a magányos tömeg részéről a pártok között. Ha a rendszer-változást elindító konszenzuális erő megmaradt volna, akkor nem marad húsz évig átmeneti az alkotmány, hanem a lengyelekhez hasonlóan mi is új alaptörvényt fogadtunk volna el a '90-es évek elején. Kis János vagy Tölgyessy Péter szerint Antall József utólag örült a népszavazás eredményének, mivel ez „kiszabadította a Pozsgayval való fogságából”. Lehet, hogy valóban mondott ilyet, mert reálpolitikusként és államférfiként ők így gondolkodtak, de én annak is tanúja voltam, amikor Antall és Pozsgay a népszavazás előtt beszélgettek, és egyértelmű volt, hogy ők együtt képzelik el a kormányzást.

A népszavazás eredményét tiszteletben tartva, ez a néprészvétel óriási fordulatot jelentett a magyar alkotmányosság történetében. Lehet-e nyugodt szívvel a népi alkotmányozás egyik valódi megnyilvánulási formájának tekinteni az 1989-es népszavazást? A 89-es év népszavazással felérő nagy néprészvételeivel összevetve (például március 15-e, június 16-a Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése, a nyári időközi parlamenti választások) aligha. A népszavazás legitimációs, konszenzuális és morális ereje tartalma ellenére (a kommunizmus leváltására irányult) paradox módon több irányból igencsak kérdőjeles. A kerekasztal, a békés átmenet közös krédója az volt, hogy felemelve a fejünket, különbek leszünk a kommunistáknál. Aki bűnököt követett el, az bűnhődjön, aki ügynök volt, érje el az átvilágítás és mindez konszenzussal a tárgyalóasztalnál történjék a „Széchenyitől Petőfiig” terjedő skálán. Az időről rendezett álnépszavazással mindez tovább tolódott, és egy évig ideiglenes volt maga az államfői intézmény is.

Átnyúlva az 1990-es évre a folyamat így folytatódik: Az Alkotmánybíróság 1/1990. (II. 12.) határozata szerint a népszavazás – amely nem a választás módjáról, hanem idejéről döntött – „nem képezi alkotmányjogi akadályát annak, hogy az Országgyűlés az alkotmány 29/A. (1) bekezdését módosítsa” [1/1990. (II. 12.) AB-határozat]. Az országgyűlés 1990. március 1-jei ülésén feltűnően nagy szavazattöbbséggel, név szerinti szavazással, 309 igen szavazattal módosította az alkotmányt és az 1990. évi XVI. törvény a közvetlen választás mellett döntött.¹³

A köztársasági elnököt a választópolgárok – most már ellentétben az 1946. évi I. törvénycikkkel, fő szabályként – az általános és egyenlő választójog alapján közvetlenül és titkos szavazással négy évre választják. A törvény alapján a köztársasági elnököt első alkalommal az új országgyűlés alakuló ülésének napjától számított hat hónapon belül kellett volna megválasztani. Az első szabad parlamenti választások után megkötött MDF–SZDSZ-megállapodás jelentős mértékben meghatározta az államfő választásának további sorsát. A paktum, miután többször megállapította, hogy a korábbi országgyűlés eltért a háromoldalú megállapodásoktól, 2/b. pontjában a következőket mondja: „...az 1946. évi I. számú törvénynek megfelelően helyreállítandó a köztársasági elnök eredeti státusa.”¹⁴ Ezt közjogilag az 1990. évi XL. törvény végezte el: a köztársasági elnököt az országgyűlés ötévi időtartamra választja meg. Az MSZP a paktum ellen tiltakozva népszavazást kezdeményezett a közvetlen köztársaságielnök-választás érdekében. Az 1990. július 29-én megtartott országos népszavazáson a választásra jogosultak 13,91 százaléka

vett részt, így a népszavazás érvénytelen volt. Figyelemre méltó tény, hogy a politikai apátia idején megtartott népszavazáson közel egymillió választópolgár szavazott igennel a „Kívánja-e Ön, hogy a köztársasági elnököt közvetlen módon válasszák meg?” kérdésre.¹⁵ A népszavazás után szinte azonnal lezárult az államfői intézmény ideiglenességének korszaka. Az országgyűlés ünnepi ülésén, 1990. augusztus 3-án titkos szavazással 295 igen szavazattal, 13 ellenében köztársasági elnökké választotta Göncz Árpádot.¹⁶

Tíz hónapon belül közel tíz fontos alkotmányos aktus érintette a köztársasági elnöki-intézményt: két politikai megállapodás, három alkotmánymódosítás, két országos népszavazás és ugyanennyi alkotmánybíróvási határozat.

Ezt a terhet cipeli tovább következményként a ma hatályos Alaptörvény is, amelyben az államfő választásának szabályai között ott maradt az 1946. óta jól ismert tétel, miszerint köztársasági elnök az, aki tekintet nélkül a szavazásban résztvevők számára a legtöbb érvényes szavazatot kapta. Ezt a relatív többséges szabályt a nemzetközi összehasonlítás alapján is kurióznak tarthatjuk.¹⁷

Nem szeretnék abba a hibába esni, hogy minden bűnünk forrását 1989. november 26-ában keressem, de sokak véleménye szerint a jókedvű demokrácia a négyigenes népszavazással váltott át rosszkedvű demokráciává, a csodák éve a politikán való csodálkozássá. Hankiss Elemér szerint: „1989 végére elvesztettük a győzelmes forradalmak boldog ártatlanságát”. Hankiss kérdése ma is időszerű: „Vajon annus mirabilisként vagy annus miserabilisként vonul be a történelembe 1989?”¹⁸

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A népakarat dilemmái, népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban (szerkesztette: Enyedi Zsolt), DKMKA és Századvég Kiadó, 2009.
- Arató András: Civil társadalom, forradalom és alkotmány, Új Mandátum Kiadó 1999.
- A rendszerváltás forгатokönyve, Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben 1-4. kötet. /Főszerkesztő: Bozóki András/, Magvető Kiadó 1999.
- Bihari Mihály: Magyar politika 1944–2004 Politikai és hatalmi viszonyok, Osiris Kiadó, 2005.
- Bozóki András: Politikai pluralizmus Magyarországon 1987–2002, Századvég Kiadó, 2003.
- Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai /kísérlet Magyarország új alkotmányának megalkotására, 1988–1990./ /Szerkesztette: Kilényi Géza/ Államtudományi Kutató Központ, 1991.
- Körösenyi András: A magyar politikai rendszer, Osiris Kiadó 1998.
- Kukorelli István: Az alkotmány évtizede. Korona Kiadó, 1995.
- Kulcsár Kálmán: Két világ között, Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990, Akadémia Kiadó, 1994.
- Pataki Ferenc: Rendszerváltók és bűnbakok, Osiris Kiadó, 2000.
- Pozsgay Imre: Koronatanú és tettestárs, Korona Kiadó 1998.
- Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990, Napvilág Kiadó, 2006.
- Romsics Ignác: Magyarország – története – a XX. században, Osiris Kiadó, 2010.
- Tőkés Rudolf: A kialakított forradalom, Kossuth Kiadó, 1998..
- Tölgyessy Péter: Elégedetlenségek egyensúlya, Helikon Kiadó, 1999.

JEGYZETEK

- 1 Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter parlamenti expozéja. *Országgyűlési Napló* (továbbiakban: ON) 3310 p., 3476 p. A dokumentumokat közli: KILÉNYI Géza: *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai*. Államtudományi Kutatóközpont, Budapest, 1991.

- 2 Az államfő választásával kapcsolatos nézetekről, lásd BIHARI Mihály: A köztársasági elnök. *Hitel* 1988/2., KILÉNYI Géza (felelős szerk.): Az államfő és a kormány. *Alkotmányjogi füzetek* 5. ÉGSZI, Budapest 1989.
- 3 A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások középszintű politikai egyeztető bizottságának ülése 1989. augusztus 30. Jegyzőkönyv 19-20. p., 1989. szeptember 11-i ülés jegyzőkönyve 318-319. p. In: BOZÓKI András (főszerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve, Kerekasztal tárgyalások 1989-ben IV. kötet.* Magvető, Budapest 1999.
- 4 Az éles parlamenti vitát a népszavazás jogszerűségéről lásd: ON 5321. p.; ld. a teljes terjedelmében alább közölt 25/1989. (XI. 10.), továbbá 26/1989. (XI. 10.) OGY-határozatokat.
- 5 Magyar Nemzet, 1989. november 23.
- 6 Babus Endre: Népszavazás – 1989 (In: Magyarország politikai évkönyve, AULA-OMIKK, 1990. 209–223. o.)
- 7 25/1989 (XI.10.) OGY-határozat
- 8 ABH 2001. 295. o.
- 9 Magyar Fórum, 1989. december 9.
- 10 Takács Péter: A rendszerváltás fonákosságai (Magyar Nemzet: 2013. november 23.)
- 11 A tiszteletbeli köztársasági elnök, Pozsgay Imrével beszélget Mezei Károly, Kairosz Kiadó, 2011.
- 12 Büky Barna: A rendszerváltástól az elitváltásig A Szabad Európa mikrofonja előtt (Méry Ratio, 2013. 133-134. o.)
- 13 A név szerinti szavazás végeredménye: 309 igen, 13 nem, 9 tartózkodás. ON 6719. p.
- 14 A paktum szövegét lásd: KURTÁN Sándor – SÁNDOR Péter – VASS László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve.* Ökonómia Alapítvány-Economix Rt., Budapest, 1991. 428-429. p.
- 15 A 63/1990. (VIII. 8.) OGY határozat a népszavazás eredményéről.
- 16 Az Országgyűlés ünnepi ülésének jegyzőkönyve 1990. augusztus 3-án. ON 2198-2203. p.; A 64/1990. (VIII. 8.) OGY határozat a köztársaságielnök-választásról.
- 17 HOLLÓ András (szerk.): *A köztársasági elnök az új alkotmányban.* KJK-MTA ÁJI, Budapest 1995., CSINK Lóránt: *Az államfő jogállása Európában és Magyarországon.* Pólay Elemér Alapítvány, Szeged 2008., KOVÁCS Virág: *Köztársasági elnöki jogállás és hatalom Magyarországon.* (Kézirat) Budapest, 2012., PETRÉTEI József: *A köztársasági elnök választásának szabályozásáról.* (Kézirat) Pécs, 2005., TÓTH Károly: *A köztársasági elnök közvetlen választásáról (egy alkotmánybírói döntés margójára).* (Kézirat), Szeged, 1999. Részletes bibliográfiát közöl a témáról SOLTÉSZ István: *Bibliográfia Az alkotmányról, az Országgyűlésről, a központi állami szervekről és a választási rendszerekről című munkája.* Parlamenti Módszertani Iroda, Budapest, 2012. 192-233 pp
- 18 Hankiss Elemér: Az ártatlanság elvesztése (In: Magyarország politikai évkönyve, AULA-OMIKK, 1990. 40. o.)